

Խ.ԱՐՈՎՅԱՆԸ ՈՐՊԵՍ ՔՐԴԵՐԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՂ

Խ.Արովյանին, որպես հայ ազգագրության և բանագիտության սկզբանավորողներից մեկին, հանձնարարված էր ուսումնասիրել Հայաստանի տարածքում ապրող քրդերի և եզիդիների կենցաղամշակութային յուրահատկությունները: Պատվիրատուն ցարական կառավարության Կովկասյան փոխարքայության պաշտոնյա Կոմս Բեկենդորֆն էր: 1845 թ. վերջերին՝ հենց Քրիստոսի ծննդյան տոներին, ամենադաժան ձմռանը, իր հաշվին արձակուրդ վերցնելով՝ Խ.Արովյանը մեկնում է քրդաբնակ և եզդիաբնակ շրջաններ, որտեղ երկու շաբաթ ապրելով նրանց մեջ՝ արժեքավոր տեղեկություններ է ձեռք բերում նրանց բարքերի, սովորությունների, հավատալիքների, բնավորության և նույնիսկ պոեզիայի մասին: Վերադառնալով Թիֆլիս՝ երեք ամսվա ընթացքում հավաքած նյութերը մշակում և ամփոփում է գերմաներենով գրված «Քրդեր և եզիդիներ» աշխատության մեջ: Հավանաբար, Արովյանի ուղևորությունը եղել է 1845 թ. դեկտեմբերի 23-ից մինչև 1846 թ. հունվարի 6-ը, քանի որ այդ ժամանակ էին տեղի ունենում ծննդյան տոները և Նոր տարվա արձակուրդները:

Արովյանի լավատեղյակությունը քրդերի և եզիդիների մասին մեծ չափով պայմանավորված է նաև մանկապատանեկան տարիների տպավորություններով, իր հայրական տանը՝ Քանաքեռում ձմռանը մշտապես հանգրվանող քրդերի և եզիդիների հետ շփումներով, և 1829 թ. սկսած մինչև 1844 թվականը Պարրոտի, Վազների, Հաքստիաուզենի, Աբիխի հետ շրջագայությունների ժամանակ Արևելյան Հայաստանում, Բայազետի փաշայությունում և Մակուի խանությունում գրի առած հարուստ տեղեկություններով և նրանց լեզվի ու սովորույթների լավ իմացությամբ: Բացի այդ, Արովյանը հիշատակում է նաև, թե ինքը քրդերի և եզիդիների մասին նյութեր է գրառել նաև նրանց սովորությունների լավատեղյակ տեղացի հայերից: Անշուշտ նրա ձեռքի տակ են եղել արաբական և պարսկական որոշ աղբյուրներ, ինչպես նաև Հ.Չամչյանի «Հայոց պատմությունը» և Ղ.Ինճիճյանի «Աշխարհագրություն չորից մասանց աշխարհի» մասն առաջին, Ասիա, հ. Ա, գիրքը, ուր քրդերի մասին խոսվում է 51-56 էջերում: «Քրդեր և եզիդիներ» ուսումնասիրությունը ուշագրավ տեղ է գրավում Խ.Արովյանի գրական հարուստ ժառանգության մեջ: Քրդերի և եզիդիների մասին հետազոտություն կատարելու ցարական կառավարության առաջարկը, ինչ խոսք, կապված էր Ռուսական կայսրության մեջ նոր մտած ժողովուրդների ազգային յուրահատկությունների իմացության միջոցով կառավարման ազգային քաղաքականություն մշակելու հետ: Միաժամանակ, հայոց ազգային-էթնիկ առանձնահատկությունների բացահայտման համար «կպահանջվի ոչ միայն բանականություն, ամեն տեսակի գիտելիքներ, այլև տեղական և հարևան ժողովուրդների ազգային պատմության վավերագրերի բազմամյա, ժրաջան ուսումնա-

սիրություն և հետազոտություն»¹:

«Քրդեր և եզդիներ»² ուսումնասիրությունը բաղկացած է երկու բաժնից: Առաջինը «Քրդեր», ապա՝ «Եզդիներ»: Ուսումնասիրության ձեռագիր առաջին օրինակը ուղարկվել է Մյունխենի համալսարանի պրոֆեսոր Սորից Վագներին: Վերջինս Աբովյանին համարում է Արևելքի լավագույն հետազոտող ու գիտակ, ասիական շատ լեզուների տիրապետող: Վագները գրում է. «Պարոն Աբովյանի ձեռագիրը, որ պարունակում է քրդերի և շատ տեղեր նրանց հետ խառն ապրող եզդիների սովորույթների, բնավորության գծերի և կյանքի պայմանների մասին հանգամանալից դիտողություններ, դրվեց իմ տրամադրության տակ ազատորեն օգտվելու պայմանով»³: Ձեռագրերից երկրորդը հանձնված է եղել Կովկասի փոխարքայի գրասենյակին դեռևս 1846 թ.: Աբովյանը, իբրև առանձին տարբերակ, գրել է նաև «Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի բարբերի և սովորույթների մասին»⁴: Առանձին նաև «Քրդեր»⁵ և «Եզդիներ»⁶:

Քրդերին նվիրված մասի սկզբում Խ.Աբովյանը ընդգծում է, որ քրդերի ծագման, ներկայի և անցյալի մասին գրավոր տեղեկությունները շատ աննշան են: Նույնիսկ քուրդ գրագետները ոչինչ չգիտեն իրենց մասին, բացի նրանցից, որ իրենք քուրդ են և աշխարհիս երեսին գոյություն ունեն նոյան ժամանակներից: Քրդերն ունեն ինքնանվանման երկու ձև՝ «կուրմանջե» և «քուրդ»: Առաջինը կապված է ձևավորման տեղանքի հետ, քրդերը իրար մեջ իրենց կոչում են «Կուրմանջե»: Այլազգիների համար նրանց ինքնանվանումը «քուրդն» է:

Խ.Աբովյանը բերում է քուրդ անվանման 3 բացատրություն. առաջինը, որ առաջ են քաշել Միքայել Չամչյանը և Ղ.Ինճիճյանը, կապված է արաբական տիրապետության շրջանում իսլամ կրոնը ընդունելու և Հայկական *Կորդուք* ու *Մոկս* պատմական հարավային նահանգներում հաստատվելու տեղավայրի անվան հետ, երկրորդը՝ պարսկերեն *կուրդ*՝ ուժեղ, զորեղ, իսկ երրորդը՝ թուրքական *գուրդ* (գայլ) բառերի հետ, որ հիշեցնում է այդ ժողովրդի ավազակային հակում ունենալու հանգամանքը: Աբովյանը մի դեպքում հնարավոր է համարում անունը բխեցնել Կուրդուք վայրի անվանումից, իսկ առավել հավանականը այս երեք անուններից համարում է թուրքականը, որովհետև ըստ նրա՝ քրդերն այնպես են թուրքերեն խոսում, ինչպես իրենց բնիկ լեզվով: Բոլոր դեպքերում քուրդը միջնադարում առաջացած անուն է: *Կուրմանջե* ինքնանվանումն էլ կապում է Պարսկաստանի հարավ-արևելյան սահմանում գտնվող *Կալման* կամ *Կարման*

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Համառոտ ակնարկ հայերի մասին, Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետ՝ ԵԼԺ), 8 հատորով, հ. 8, Երևան, 1958, էջ 32:

² Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 243-285:

³ Տե՛ս նույն տեղը, Ծանոթագրություններ, էջ 424:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 345-349:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 373-393:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 405-412:

(Ներկայիս Քիրմանշահ) քաղաքի անվան հետ, այն քաղաքի, որ սկզբում եղել է մի քանի քրդական ցեղերի բնակավայր¹:

Խ.Աբովյանը ակնարկային հոդված է նվիրում քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի ու սովորույթների ուսումնասիրմանը: Ըստ Աբովյանի քրդերը մարական ծագում ունեն: Ինչ մնում է լեզվին, ապա իսլամի ընդունման և արաբական տիրապետության շրջանում քրդերենը ըստ Աբովյանի՝ «մի խառնուրդ է թաթարերենի, արաբերենի, հայերենի և հատկապես պարսկերենի», «հայկական և ասորական սահմանամերձ վայրերում իշխանական ամբողջ ցեղեր և գավառներ անցան նրանց [քրդերի-Ռ.Ն] կողմը և ձուլվեցին նրանց հետ»²: Քրդերի՝ դեպի հայկական սահմանամերձ շրջաններ տեղաշարժվելու և հայկական հոծ բնակչությանը իրենց ենթարկելու շրջանում որոշ քրդական ցեղեր «սերվել են հայ իշխանական Սլկունի, Ռշտունի, Մամիկոնյան և Մանդակունի տներից»³: Ակնարկում Աբովյանը խոսում է արաբներից քրդերի կրած մեծ ազդեցության՝ կրոնի, արտաքին կերպարանքի, տարագի, ընտանեկան բարքերի, կենցաղի, օրենքների, ամեն տեսակ առաքինությունների և արատների մասին: Ներթափանցումը քուրդ հավատակիցների մեջ այնքան մեծ է եղել, որ նույնիսկ քրդերի կարծիքով իրենք սերվել են արաբներից⁴:

Մեկ այլ տեղում գրում է, թե «Հարավային Միջագետքում բոլոր քրդական ցեղերը խոսում են արաբերեն, ինչպես իրենց մայրենի լեզվով... ասիական ոչ մի ժողովուրդ այնպես մաքուր չեն խոսել արաբերեն, ինչպես քրդերը»: Այս և կենցաղամշակութային այլ ընդհանրություններ նկատի ունենալով՝ Խ.Աբովյանը հանգում է մի եզրակացության, որի հետ ոչ մի կերպ չի կարելի համաձայնել: Նա գրում է. «ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ քրդերի մի խոշոր մասը սերում է արաբներից»⁵: Հարկ է նշել, որ քրդերի ծագման, նրանց պատմության հետ կապված շատ հարցեր տակավին մինչև օրս էլ լիովին չեն պարզաբանված:

Արաբական խալիֆայության կազմավորումից հետո քրդական ցեղախմբերը թափանցել են Հյուսիսային Միջագետք և մահմեդականություն են ընդունել: Սելջուկյան թուրքերի տիրապետության շրջանում՝ 11-12-րդ դդ., քրդերը սկսեցին հաստատվել Հայաստանի հարավային գավառներում: Այդ գործընթացը ավելի զանգվածային բնույթ կրեց մոնղոլական նվաճումների շրջանում և հատկապես XV-XVI դարերում, երբ օսմանյան սուլթանները Պարսկաստանից պարբերաբար գաղթեցնում և Հայաստանի հարավային գավառներում էին տեղավորում ռազմատենչ քրդերի, որոնց վրա դրվում էր թուր-

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Քրդեր, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 375:

² *Խ.Աբովյան*, Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի և սովորույթների մասին, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 345:

³ Նույն տեղում, էջ 346:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 378-379:

քական սահմանների պաշտպանությունը, դրա դիմաց քուրդ ցեղապետներին արտոնություններ ու առանձնաշնորհումներ էին տրվում: Նստակեցության և ազատ ապրելու պայմաններ ստեղծելով՝ թուրքական սուլթանները փաստորեն գայթակղում էին պարսկական քրդերին: Նրանց իրավունք էր վերապահվում շարժվել իրենց հոտերի հետ ցանկացած ուղղությամբ: Թուրք կառավարողները նրանց միջոցով փորձում էին տարանջատել ու թուլացնել տեղական նստակյաց հայ բնակչությանը: Քրդական ցեղերը «յուրթլուկի» «օջակլըկի ու հյուբունեթի» ինքնավար իրավունքներով ընդարձակ շրջաններ են զբաղեցնում, որոնք այնուհետև վերածվեցին քրդական հզոր իշխանության՝ Բիթլիս կենտրոնով¹:

Քրդերը Պարսկաստանում, ինչպես և Թուրքիայում, հատկապես հայկական հարավային գավառներում, համարյա անսահման իշխանության տեր էին և մի քանիսում էլ հաստատել էին իրենց իշխանությունը: «Իրենց արշավանքների և ասպատակությունների ժամանակ քրդական ցեղերից մի քանիսը սարսափելի էին թե՛ միմյանց նկատմամբ և թե՛ օտարների»²:

Քրդերի բնութագրությունը: Ուշագրավ է նաև քրդերի միստ ու կացի, բարքերի ու սովորույթների՝ Խ.Աբովյանի նկարագրությունը: Ըստ Աբովյանի՝ քրդերը մեծ մասամբ զբաղվել են խաշնարածութ-յամբ, հողագործությամբ, մասամբ նաև՝ արհեստներով: Նրանք ապրել են նահապետական կյանքի բնատուր մաքրությամբ, միաժամանակ «ազատ են, անկախ ու անսանձ, անհանգրվան», «Առաջին անգամ ես նրանցից սովորեցի, որ դժբախտության մեջ էլ կարելի է չընկճվել»³:

Քրդերը ըստ Խ. Աբովյանի քաջ են, ազատասեր, սակայն միաժամանակ ռազմատենչ են ու վայրագ: Նրանք կռվում են հարևան ժողովուրդների՝ թուրքերի, պարսիկների, հայերի, նույնիսկ իրար դեմ, հակված են կողոպուտների, հափշտակությունների ու թալանների: Նրանց մեջ արյունակցական վրեժը խստորեն պահպանվում է և պարտադիր կարգով պետք է ի կատար ածվի նույնիսկ երկար տարիներ անց, իսկ երբեմն էլ կարող է լուծվել թշնամական ամբողջ ցեղի բնաջնջմամբ. «Ինչքան նախապետական ու ասպետական է նրանց միստ ու կացը, այնքան էլ հասարակ մարդը հոգով ու մարմնով անուր կապված է իր ցեղապետներին: Վերջինիս հեղինակությունը և խոսքը միշտ սուրբ և անդրժելի է համարվել առաջինի համար: Ցեղապետի մի նշանով ամեն ոք պատրաստ էր մեռնելու, ով միայն մարտունակ էր համարում իրեն: Բավական էր միայն

¹ Տե՛ս **Գ.Արվանձտյանց**, երկեր, հ. 2, Երևան, 1982, էջ 444-452, Զ. Շահպազեան, Քուրդո-հայ պատմություն, Կ.Պոլիս, 1911, էջ 57-58, **В. Никитин**, Курды, М., 1964, էջ 240-247, **А.Г.Туманский**, Очерк района Эрзрумского и Битлийского вилайетов, Тифлис, 1909, էջ 31:

² Տե՛ս **Խ.Աբովյան**, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 346:

³ Տե՛ս **Խ.Աբովյան**, Ակնարկ քրդերի ծագման, ազգային հատկանիշների, լեզվի, բարքերի և սովորույթների մասին, ԵԼԺ, հ. 8 էջ259:

մի թեթև արատավորել ցեղի՝ հաճախ առանձին անհատի պատիվը, այո՛, հաճախ նույնիսկ կատակով ասված մի խոսք, որպեսզի մի ամբողջ գավառ հրի ու սրի մատնվեր: Արյան վրեժը հագեցվում է երբեմն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացումով»¹:

Եթե վրիժառություն ծագի նույնիսկ ընտանիքի թանկագին անդամներից մեկի մահվան հետևանքով, և արյունարբու ավազակների մի ամբողջ ոհմակ պատասպարվի այդ տանը, ապա բոլորն էլ զենքերը պատյան են դնում և երկու կողմերն էլ բաժանվում են միմյանցից որպես բարեկամներ: Նմանապես այն դեպքերում, երբ հանցավորն՝ ինքը զգալով իր թուլությունը և իր արյունածարավ թշնամու գերազանցությունը՝ սուրը ուսից կախած. ոչ սովորականի նման թեք, այլ ուղիղ, թևի տակ դրած մի կտոր կտավ, որպես պատան և իբր կատարյալ հպատակության նշան, երևա իր հակառակորդի կամ ցեղապետի տանը, ապա ամեն ինչ մի հարվածով լուծված է համարվում, և եթե նրան որևէ մեկը նվազագույն վիրավորանք անգամ հասցնի, իսկական դժոխք կընկնի:

Խ.Աբովյանը քրդին հակիրճ բնութագրել է այսպես. «առնական կեցվածք, չափավոր, վայելուչ վարք, կոպիտ արտաքին տեսք, ուժեղ, մկանոտ մարմին, հռոմեական արծվաքիթ, լայն և խայտաբղետ զգեստներ՝ սրանք են արտաքին և ներքին նշանները և հատկությունները յուրաքանչյուր քրդի...»²:

Խ.Աբովյանը «Քրդեր» ուսումնասիրության մեջ տալիս է քրդի ընդհանուր բնութագիրը այսպես. «Քրդերին կարելի է կոչել Արևելքի ասպետներ այդ բառի լիակատար իմաստով, եթե միայն նրանք նստակյաց կյանք վարեին: *Ռազմասիրություն, պարզասրտություն, ազնվություն, անսահման հավատարմություն, իրենց իշխաններին, տված խոսքի կատարում, հյուրասիրություն, արյան վրիժառություն ու տոհմական թշնամություն մինչև իսկ մերձավոր ազգականների մեջ, հավիշտականություն, ավազակամոլություն և անսահման հարգանք, որ նրանք տածում են կնոջ հանդեպ,- ահա այն առաքինությունները և հատկությունները, որ ընդհանուր են քուրդ ժողովրդին*»³:

Քրդերի տնտեսական կենցաղի և նյութական մշակույթի բնութագիրը:

Խ.Աբովյանը քրդերին բաժանել է նստակյաց և քոչվորական կենցաղ վարող խմբերի: Քոչվորները զբաղվել են անասնապահությամբ, իսկ նստակյաց կյանք վարող քրդերը՝ հողագործությամբ, արհեստագործությամբ և առևտրով, այսինքն գյուղերում և քաղաքային վայրերում ապրողներ և հայտնի են եղել իրենց բնակավայրերի անուններով՝ Սլիվանցի, ռչկոտանցի: Այդպես են կոչվել, որովհետև բնակության վայրը եղել է Սլիվանը (Տիգրանակերտ), իսկ Բաղեշում, Մուշում, Սասունում կոչվել են ռչկոտան: Նրանք ձմռանը ապաստան են տվել քոչվոր քրդերին իրենց գյուղերում և որպես հատուցում, (միշտ զինված են եղել) պաշտպանել են նրանց արտաքին հարձակում-

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Ակնարկ ... էջ 347:

² Նույն տեղում, էջ 349:

³ *Խ.Աբովյան*, Քրդեր, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 381:

ներից: Փաստորեն վաչկատուն քրդերը պատուհաս էին նստակյացների գլխին, քանզի պարտավոր էին ամբողջ ձմռանը մինչև սար բարձրանալը օթևան տալ նրանց, ապահովել վառելիքով, անասնակերով: Ի դեպ, վաչկատուն քրդերը կոչվել են նաև իրենց տոհմապետների կամ ցեղապետների անուններով:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Խ.Աբովյանը չի խորացել անասնապահ և երկրագործ քրդերի կենցաղի մանրամասների մեջ:

Առևտուր և փոխանակություն: Քրդերի հիմնական զբաղմունքը անցյալում վաչկատուն կյանքն է եղել: Վարձվում էին զինվորական ծառայության և զբաղվում էին հիմնականում ավազակությամբ ու հափշտակությամբ: Իրենց պարենային պաշարի, գործվածքեղենի մի մասը վաճառում էին մոտակա քաղաքներում՝ զենք, զգեստ, կենցաղային իրեր գնելու համար: Տղամարդու ամբողջ հագուստը, ըստ Խ.Աբովյանի, շատ գնում էին միայն հայ վաճառականներից: Քոչվոր քուրդը դրամական հաշվի մասին պատկերացում չի ունեցել, հաշվել են մե՛րթ մատներով, մե՛րթ համրիչի դեր կատարող մանր քարերով, կամ էլ դիմել են քաղաքներում ապրող և հաշիվ իմացող քրդի միջնորդության: Քուրդը երբեք ոտք չի դրել թուրքի խանութ, նրա համար վստահելին հայն է եղել¹:

Քուրդ տղամարդը սեփական տանը ոչնչով չի զբաղվել, բացի իր հոտը արածեցնելուց կամ հովվություն անելուց: Շուկա է տարել վաճառելու կարագ, պանիր և անասնապահական այլ մթերքներ ու հունք՝ բուրդ, կաշի և այլն:

Քրդերի նյութական մշակույթը: Քրդերի բնակարաններին անդրադառնալով՝ Աբովյանը միայն մեկ անգամ է հիշատակում վրանը, որը հարմար էր քոչվոր քրդերի տեղափոխումների համար: Նրա նկարագրած վրանը աչքի է ընկնում սև գույնով: Իսկ իշխանական վրանները նման են եղել արաբականին, բայց սպիտակ գույնի: Սև գույնը նրանց համար նույն նշանակությունն ուներ, ինչ ծիրանին հայերի, որ կրել են միայն թագավորները:

S. Արիստովան ևս իր աշխատության² մեջ գրում է, որ քոչվորական կյանք վարող քրդերի համար բնակարան է հանդիսացել վրանը, որը պատրաստել են հողի մեջ ամրացված փայտե երկար, բարակ ձողերից, որոնց վերին մասը ամրացվել է պարանով: Վրանի վրա գցել են այծի մազից հյուսված գործվածք, սովորաբար սև գույնի: Այն ծածկել է ամբողջ վրանը, բացի մուտքից:

Խ. Աբովյանը նկարագրում է նաև քրդերի ու եզդիների տարազը: Խոսելով կանանց տարազի մասին՝ նա հիշատակել է երկու երկար շապիկներ, որոնք կրծքի վրա կտրվածք են ունեցել: Դրանք կարված են եղել կոշտ ու կոպիտ կտորից, գոտին, վարտիքը՝ նույնպես, գլուխները կապել են սպիտակ կամ կարմիր գլխաշորով: Մինչդեռ

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 386:

² Т.Ф. Аристова, Курды Закавказья, М., 1966, էջ 67-68:

բեկերի և ավագների կանայք «պճնագարդվում և հագնվում էին մեծ ճաշակով, ման էին գալիս մետաքսե թանկագին զգեստներով, լանջն ու գլուխը զարդարում էին բազմաթիվ թանկարժեք ակներով, արծաթով, ոսկով, մարգարիտով և շրջապատված էին ստրուկների և ստրկուհիների խմբերով»¹: Մազերը, որ արծակում էին մեջքի վրա, սովորույթի համաձայն զարդարում էին մանրագույն, էժանագին մարգարտով: Չեն կրել ոտնաման, տարվա բոլոր եղանակներին ման են եկել բոկոտն, ապրել են ծանր աշխատանքով և զրկանքներով, սակայն պատերազմասեր ամազոնուհիների նման հայտնի էին իրենց քաջությամբ և անվախությամբ: Հագնվում և զինվում էին տղամարդկանց նման, երբեմն մասնակցում էին կռիվներին, իրենց ամուսինների հետ պատերազմ գնում²:

Տղամարդու տարազը նկարագրելով՝ Աբովյանը նշում է, որ նրանք կրել են մահուղե բաճկոն, որը զարդարված է եղել մետաքսե կամ բրդե թելերով, որովհետև այն հագել են միայն հարուստները, լայն սպիտակ շալվար: «Նրանց գլխի համարյա միշտ կարմրագույն ապարոշները՝ մի քանի խայտաճամուկ թաշկինակներից փաթաթան արած, նրանց պայծառ գույնի բրդե և մետաքսե ժապավեններով ասեղնագործած բաճկոնները, ճերմակ վարտիքները տարազային մի ուրույն համալիր է կազմել³: Խ. Աբովյանը թվարկում է նաև քրդի սիրած զենքերը. ատրճանակը, թուրը, վահանը, կարաբինը, ճկուն եղեգնափայտի գլխին հագցրած տեգը, որ մի ծայրից զարդարված էր սև ձյութի նման խիստ փետուրով: Ըստ հեղինակի՝ տեգը քրդի ամենամահաբեր զենքն էր ճարպիկ և վարժ ձեռքին, իսկ զենքերի ընտրությունը կապված էր քրդի անձնական քաջության և կռիվների հարձակողական բնույթով: Քրդի հագ ու կապը, քրդական զինավառ գունդը, ըստ Խ.Աբովյանի՝ «իր գեղեցկությամբ կարող էր մրցել որևէ գվարդիական հեծելագնդի հետ: Նրանց բոլոր զենքերը նախատեսված են եղել ավելի շատ հարձակման նպատակին: Այս զենքերը, կարծես տղամարդկանց համար եղել են նաև յուրատեսակ զարդեր՝ կազմելով տարազի անբաժան մասը»⁴:

Խ.Աբովյանը նկարագրել է նաև եզիդիների հոգևորական դասի տարազը: Նրանք կրել են մարմնին կպած սև, բրդե կոպիտ զգեստներ, ինչպես աշխարհիկ մարդիկ⁵:

Խ.Աբովյանը հիշատակություններ ունի քրդուհիների կրած զարդերի վերաբերյալ, որոնցով հիմնականում զարդարել են իրենց մազերը: Դրանք եղել են էժանագին մարգարիտներ կամ մետաղե տարբեր զարդեր:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Անդրկովկասի քրդերի տարազը գրեթե ուսումնասիրված չէ՝ նրա այս վկայությունները շատ արժեքավոր են: Դրանք միտված են

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 385:

² Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 385:

³ Նույն տեղում, էջ 387:

⁴ *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 387:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 409:

ամբողջացնելու քրդերի տարազի մասին պատկերացումները: Արժեքավորելով Խ. Աբովյանի վկայությունները տարազի մասին՝ պետք է ասել, որ դրանք շատ բաներով համընկնում են ինչպես Եղիազարովի¹, այնպես էլ ավելի ուշ շրջանի հետազոտողների վկայությունների հետ:

Խ.Աբովյանը քրդերի ուտեստին անդրադարձել է նրանց մոտ հյուրասիրության եղած պահին: «Ամբողջ արևելքում,- նշում է նա,- առասպել է դարձել քրդերի հյուրասիրությունը²: Այս մասին է վկայում նաև քրդագետ Բայազիդին³: Նկարագրելով Իբրահիմ աղայի տանը ականատես եղած հյուրասիրությունը՝ նա միաժամանակ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում քրդերի ուտեստի և ըմպելիքների մասին: Տափակ պղնձե սկուտեղների մեջ մատուցել են կերակուրներ. եփած միս, փլավ, պանիր, խորոված միս, բրնձե ապուր, կարագ⁴: Քրդի ամենօրյա ճաշը բաղկացած է եղել փլավից, մանր կտրտած, բրնձի, սոխի, պղպեղի հետ խառնած, ապա գնդած ու բրնձի ապուրի մեջ եփած տավարի մսից, խորովածից, պանրից և եռացրած կաթից: Այս բոլոր կերակուրները մատուցել են ճաշելուց առաջ. ուտելիքը պղնձե մեծ սկուտեղներով և ըստ սովորույթի դրվում էր սփռոցի մեջտեղը կամ հյուրի առաջ. ձեռքերը լվանալուց հետո ամենքը բազմում էին ավագության կարգով: Ուտելիքը վերցնում էին մատներով: Մեկ սկուտեղից կարող էին օգտվել միայն երեք հոգի: Տանտիրոջ, նրա ընտանիքի և հյուրի ճաշելուց հետո նույն սփռոցի վրա ճաշում էին ծառաները: Մի շարք տեղերում ծառաներն առանձին են ճաշել: ճաշից հետո նորից լվացել են ձեռքերը և սուրճ խմել⁵:

Խ.Աբովյանի հիշատակություններից երևում է, որ նրանք չեն խմել թեյ և օղի. «Եղբայրներից մեկը թեյ էր պատրաստում,- գրում է նա,- այն էլ իմ պատճառով, որովհետև նրանք թեյ չէին խմում» կամ «Իմ պատճառով չէին մոռացել նաև օղին, որը բերել էին մի շատ հեռավոր գյուղից»⁶:

Ի տարբերություն քրդերի, եզիդիները օգտագործել են օղի և գինի, քանի որ նրանց կրոնական հավատալիքները դրանց օգտագործումը չէր արգելում: Գինի խմելիս բաժակի մեջ ոչ մի կաթիլ չպետք է մնար, որ ոչ մի կաթիլ ներքև չթափվեր, հակառակ դեպքում դա կհամարվեր աստծո պատիժ⁷:

Քրդերի հասարակական-ընտանեկան կենցաղի բնութագիրը. Քրդական ընտանիքի, ընտանեկան սովորույթների, ծեսերի, նրանց համայնքի և համայնական սովորույթների մասին Խ.Աբովյանը բավականին նկարագրություններ է թողել:

¹ С.А. Егизаров, Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884, т.2 29-30:

² *Խ.Աբովյան*, Երկեր, հ.8, էջ 387:

³ Տե՛ս Բаязиди, М.М., նշվ. աշխ. էջ 16:

⁴ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 349:

⁵ *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 384:

⁶ Նույն տեղում, էջ 258:

⁷ Նույն տեղում, էջ 263:

Դեռևս XX դ. 20-ական թվականներին քրդերը պահպանել են նահապետական մեծ ընտանիքը (մալա մազըն), որը բաղկացած էր մի քանի սերունդներից¹: Այդ ընտանիքը բաղկացած է եղել 30-70, իսկ երբեմն մինչև 30 անդամից²:

Քուրդն ըստ ավանդույթի իր խոսքի տերն է, քանի դեռ նրա հյուրն էս և նրա պաշտպանությանն էս ապավինել. նման դեպքերում նա իր կյանքն էլ չի խնայի հյուրի համար, «եթե որևէ մեկը կհամարձակվի ձեռք տալ նրան ապավինողին՝ հյուրին»: «Յյուրասիրությունը քրդի համար լավագույն առաքինություններից մեկն է», - գրում է Խ.Աբովյանը: Յյուրով հատուկ զբաղվողը տանուտեր, ունևոր քուրդն է: Ամեն մի տանուտեր քուրդ իր առաջին պարտքն է համարել ոչխար մորթել եկած հյուրի պատվին և երբեք ճանապարհ չի գցել առանց ընծայի, որ սովորաբար լինում էր ընտիր նժույգ կամ զենք: Ըստ նրա հավաստման, ի տարբերություն արևելյան ժողովուրդների, ակա՛նավոր հյուրին դիմավորում էին ոչ թե խոնարհումի՝ «ես քո ոտքի հողն եմ», կամ՝ «ես հոգով, սրով քո ստրուկն եմ» խոսքերով, այլ՝ առանց շողոքորոթյան՝ «Դու մեր եղբայրն էս, դու մեր աղան էս, մեր աչքի լույսը, թող մեր բարեկամությունը հավերժ լինի»³:

Տանուտերն ունեցել է իր անձեռնամխելի նստատեղը, որտեղ փռված են եղել գորգեր, փափուկ ներքնակներ և նրանց երկու կողմերում դրված են եղել բարձեր: Ավագի խոսքը մեծ հեղինակություն է վայելել: Նրա ձայնը և կամքը ընտանիքում անխախտելի օրենք է եղել: Այս նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ այդ ընտանիքներում եղել է աշխատանքի որոշակի բաժանում, յուրաքանչյուրն իմացել է իր անելիքը:

Քրդական ընտանիքում տանուտերը կամ ցեղապետը թույլ չեն տվել, որ մարդիկ սողան իրենց շուրջը, այլ խորին հարգանքով և պատկառանքով են լցված եղել մեծերի հանդեպ: Համայնքի ավագներն իրենց ճաշը և ընթրիքը վայելել են իրենց ցեղապետի մոտ: Մատուցողները երիտասարդներն էին. նախ ճաշում էին ավագ, տարեց տղամարդիկ: Ցեղապետի հարգանքը ժառանգական է եղել և մշտապես, ունեցել է իրավունք հրամայելու, Աբովյանի բառերով ասած՝ «այո՛, նույնիսկ կյանքի և մահվան վրա»: Որպես պատվավոր, տիտղոս ցեղապետերի անվանը ավելացնում էին աղա թուրքական բառը: Նրանց պատվին հասցրած նվազագույն վիրավորանքի կամ իշխաններից մեկի հասցեին ուղղված որևէ ծաղրանքի համար հաճախ ապստամբել են ամբողջ ցեղեր և խիստ վրեժխնդիր են եղել վիրավորանք հասցնողներից⁴:

Խ.Աբովյանը հարուստ վկայություն ունի ընտանիքում քուրդ կնոջ իրավական վիճակի մասին: «Չնայած քուրդ ժողովրդի վայրի և անսանձ բնավորությանը, - նշում է Աբովյանը, - նրանց մեջ գերակշռում է զուտ ասպետական մի առաքինություն, այն է՝

¹ Տե՛ս Կ.Փ. Արիտովա, նշվ. աշխ., էջ 143;

² Տե՛ս Ամինե Ավդալ, Անդրկովկասի քրդերի կենցաղը, Երևան, 1957, էջ 22:

³ Տե՛ս Խ.Աբովյան, Ակնարկ....., Երկեր, հ. 8, էջ 348:

⁴ Տե՛ս Խ.Աբովյան, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 381:

նրանց տածած հարգանքը իգական սեռի նկատմամբ»¹: Նրանց հարգանքը կանանց, նույնիսկ քրիստոնյա կանանց հանդեպ արժանի է զարմանքի և ընդօրինակման,- նշում է հեղինակը: Թշնամու կալվածքը ասպատակելու ժամանակ էլ նրանք աչքի էին ընկել իրենց հեզ և քնքուշ վարվեցողությամբ կանանց հետ: Մինչև իսկ պատերազմի ժամանակ և գերի վերցրած ստրկուհիներին նրանք չեն խիզախել կնության վերցնել՝ առանց նրանց համաձայնության: Քրդերը սրբացրել են կնոջը: Եթե արյան վրեժի կատաղի պահին քրդուհին միջնորդեր, կռվողները կմեղմանային և նույնիսկ կներեին միմյանց: Անգամ երբ զինված մարտիկները ներխուժեին թշնամու վրանը կամ գյուղը, բավական է որևէ միջնորդող կնոջ ներկայությունը, որպեսզի նա մեղմանա, ներում շնորհի երկարամյա արյան վրեժին ենթակա անձնավորությանը: Անհասկանալիության է հասնում նրանց հարգանքը կանանց սեռի, հատկապես օտարազգի կանանց նկատմամբ: Երբեք, ո՛չ մի դեպքում նրանք չեն դիպչում կուսական անձեռնմխելիությանը, նույնիսկ անուսնացած կանանց պատվին, եթե սրանք նրանց ձեռքն ընկնեն անգամ ամայի դաշտում: Իրենց ձեռքն ընկած կանանց հետ վարվում են մեծագույն հարգանքով, սիրով ու քնքշությամբ, մինչև որ սրանց ազգականները ետ գնեն կամ իրենք որոշեն իրենց ճակատագիրը: Հակառակ դեպքում ասում էին՝ «Թո՛ղ իմ գլուխը փաթաթեն իմ կնոջ լաչակը»¹: Քուրդ տղամարդու համար ամենաանարգական խոսքն է «Կնոջդ լաչակը գլխիս մնա, եթե քեզ ներեն» կամ էլ «Թող կնոջդ վարտիկը իմ գլխին լինի»²:

Արվյանը առանձնապես բարձր է գնահատում քուրդ կնոջը բարոյական հատկանիշները, շնորհքը. «Նրանք գործում են գեղեցկագույն գորգեր, թաղիքե ծածկոցներ և բրդե այլ հյուսվածքներ, որոնց ներկերը իրենք են պատրաստում, բայց և միաժամանակ աշխույժ են, ուրախ, բերկրալի, ազատ... նրանք երգում են դաշտում, ջրի գնալիս, անասուններին արձակելիս: Նրանց բարքերի վեհությունը վերին աստիճանի արժանի է ուշադրության և հիացմունքի»³: Ունևոր և անվանի քրդի տանը գեղեցիկ կինը բոլորովին չի երևում, իսկ հասարակ քրդի տանը՝ ընդհակառակը, նա նույն խստությամբ փակի տակ չի մնում: Հասարակ քրդուհին եվրոպացիների հետ վարվում է բավականաչափ ազատորեն և քաղցրությամբ, եթե միայն հավաստիացած է, թե իրեն չեն կարող տեսնել ո՛չ պառավները և ո՛չ էլ այրերը: «Օտարազգիների առաջ նրանք չեն շփոթվում և երբեք էլ չեն ծածկում երեսները»⁴: Մեծամեծների կանայք անսահման իշխանություն են ունեցել իրենց անուսինների և ոչ պակաս ազդեցություն նրանց ռազմարշավների վրա,

¹ Տե՛ս *Խ.Արվյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 381:

¹ Նույն տեղում, էջ 388:

² *Խ.Արվյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 252:

³ Տե՛ս *Խ.Արվյան*, Երկեր, հ. 8, էջ 385:

⁴ Նույն տեղում, էջ 384:

այնպես որ արյան վրիժառության կատաղի բռնկման կամ մի այլ գոտության պահին, բավական է, որ որևէ կին խնդրի, կամ հենց տաք կռվի ժամանակ միջամտի, որպեսզի այդ բուրբը, կարծես, մազնիսական ուժով, հարթվի¹: Որքան էլ նրանք սրբացրել են կանանց, այնուամենայնիվ, չեն հանդուրժել կանանց անհավատարմությունը: Ամուսնական հավատարմությունը խախտող կնոջը կամ իր սիրածին դավաճանող աղջկան մահ է սպասել: «Կնոջ անհավատարմության նկատմամբ քուրդն ավելի կատաղի է, քան վագրը»: Աղջիկը պետք է փախչեր իր սիրածի հետ, եթե նույնիսկ ծնողներն ու ազգականները դեմ էին նրանց ամուսնությանը², քրդական ընտանիքում, չնայած նահապետական կարգ ու կանոնին, այնուամենայնիվ քրդուհին ուներ զգալի կշիռ և ազատ էր ինչպես եվրոպացի կինը:

Քուրդ տղամարդկանց հիմնական մասը տարվա զգալի ժամանակը կտրված էր ընտանիքից*, և կամա-ակամա կինն ստիպված էր լինում միջամտել ընտանեկան, երբեմն նաև հասարակական լուծում պահանջող գործերին: Նրա վրա էր ընկած տնային գործերի ողջ ծանրությունը, վայելել է ընդհանուր հարգանքն ու կարեկցությունը: Քրդերի կարծիքով կինը ազնվագույն մեծույզ է, որին պետք է խնամել, պաշտպանել, բայց և սանձը միշտ ձեռքում պահել, որպեսզի չկարողանա իր մեջքը ուրիշ որևէ մեկի դարձնել, թե չէ փորձանք կբերի մարդու գլխին: Սովորաբար քուրդ կանայք քիչ էին ենթարկվում սահմանափակումների, աչքի են ընկնում խիզախությամբ և քաջությամբ: Երբեմն տղամարդու պես հագնված ու զինված՝ հետևում են ամուսիններին, մասնակցում կռիվներին և պակաս սխրագործություններ չեն կատարում, քան տղամարդիկ³: Մեծագույն անարգանքը, որ նման դեպքերում կարող է հասցնել մի ցեղ կամ համայնք մյուսին, այն է, որ կանանց վարտիքները հանում են, սակայն առանց նրանց պատվին կպնելու: Նրանց հասկացողությամբ՝ ոչինչ չի կարող գերազանցել նման ոճրագործությանը⁴: Այս հանգամանքը բացատրվում է քրդերի մեջ տոհմային մայրիշխանական կարգերի մնացուկների զգալի պահպանվածությամբ:

Թեև մահմեդական կրոնը չէր արգելում բազմակնությունը, բայց դա վերաբերում էր առավել հարուստ շրջաններին: Բազմակնությունն անցյալում տարածված էր թե՛ մահմեդական, թե՛ քուրդ եզիդիների մեջ: Խ.Աբովյանը գրում է. «Չարուստ և նշանավոր մարդիկ թույլ էին տալիս իրենց ունենալու միաժամանակ երկու կին, բայց այնքան

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 347:

² Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 254:

* Քուրդ տղամարդը բացի թալանից, կողոպուտից, որսից, ձիավարությունից անասուններ և այլ մթերքներ շուկա տանելուց, սենյակում, ինչպես և վրաններում ուրիշների հետ անգործ նստելուց, զրուցելուց և ծխելուց, ուրիշ ոչինչ չի հասկանում տնային այլ գործերից. այդ բուրբը կնոջ գործն է (տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Ակնարկ..., էջ 347):

³ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 367: Յմմտ. Րաֆֆի, Ի՞նչ է քուրդը և ի՞նչ է թուրքը, - Երկերի ժողովածու, հ. 4, Երևան, 1956, էջ 374, Մ.Մ.Баязади, Нравы и обычай курдов, М., 1972, с. 55:

⁴ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 348:

հաճախակի չէին փոխում իրենց կանանց, ինչպես շիա քրդերը»¹: Էնգելսի վկայությամբ «իրականության մեջ տղամարդու բազմակնությունն անշուշտ ստրկության հետևանք է և մատչելի է բացառիկ դիրքեր գրավող առանձին անհատների համար միայն»²: Ընդհանրապես, Անդրկովկասի քրդերի մեջ ընդունված էր ամուսնության վեց ձև. «բեշիկ քյարթմա», «նշանկրեն», առևանգում, «սարդառունշտանդն», «բարդելի», «բազմակնություն»³: Այս ձևերից Խ.Աբովյանի աշխատության մեջ հանդիպում ենք «բեշիկ քյարթմային» և առևանգմանը, ըստ որում ամուսնությունների մեծ մասը կատարվել է առևանգման միջոցով: Երբ կնքվել է քյարթիմ⁴, այսինքն՝ ամուսնության դաշնը, ապա երիտասարդ զույգին և նրանց ծնողներին հաշտեցրել է նա, ում մոտ որ պաշտպանություն են գտել երիտասարդները⁵: Միաժամանակ Խ.Աբովյանը գրել է գնմամբ ամուսնական սովորույթի մասին. «Ոչ մի ամուսնություն չէր կատարվում առանց ընծաների: Ինչպես արևելյան ժողովուրդներին էր բնորոշ, երբ հարսնացուի ծնողները և ազգականները իրենց համաձայնությունն էին տալիս, փեսացուի հայրը պարտավոր էր նրանց ուղարկել թանկարժեք նվերներ: Երբ երկու կողմերը ավարտում էին իրենց բանակցությունները և սակարկումները «խալանի» կամ գլխագնի վերաբերյալ, հրավիրվում էր մոլլան, և փեսացուն էլ հարսնացուին էր հանձնում նշանի մատանին՝ քյարթիմը⁶:

Քուրդ աղջիկներին շատ փոքր հասակում են ամուսնացրել, նույնիսկ տասը տարեկանից: Պետք է նշել, որ քրդերի մեջ նշանված հարսնացուների համար մեծագույն խայտառակություն էր իրենց երեսը ցույց տալ նույնիսկ կին ազգականուհիներին ամուսնությունից առաջ և հետո: Ամենամերձավոր ազգականները միայն ընծաների և խոստումների միջոցով կարող էին նրան քողզերծ անելու պատվին արժանանալ:

Խ.Աբովյանը ակնարկ ունի նաև տղաբերքի սովորույթների մասին: Նա գրում է, թե «հայտնի են հազարավոր օրինակներ, երբ քրդուհին բաց դաշտի մեջ երեխա է բերել և հետո երեխան, փայտն ու ջուրը հետն առած՝ տուն է գնացել»⁷:

Խ.Աբովյանը հակիրճ բնութագրել է նաև ժողովրդական բժշկությունը: Նա գրում է, թե քրդի համար բժիշկ գոյություն չունի, բայց ճանաչված են ժողովրդական հեքիմները՝ կանայք, որոնք բուսաբուժությամբ բուժում են մի քանի տեղական հիվանդություններ: Վիրաբուժությունը ամենից լավ նրանք են հասկանում, ինչպես և բոլոր ասիական ժողովուրդները: Քրդերը երկարակյաց են՝ 120-130 տարեկան ծերունիները քիչ չեն,

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 385:

² Ֆ. Էնգելս, Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, Երևան, 1965, էջ 80:

³ Տե՛ս Ամինե Ավդալ, *Նշվ.աշխ.*, էջ 42:

⁴ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 254:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 384-385:

⁷ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 255:

ընդհանրապես մեծամասնությունը հասնում է խոր ծերության¹:

Ցեղի ազնվությունը կատարելագործելու և հարատևությունը պահպանելու նպատակով քուրդ բեկերը և, ընդհանրապես, բարձր դասի մարդիկ դիմել են հետևյալ քայլի. նրանք ընտրել են իրենց ազգականներից մեկին, կամ գեղեցկությամբ ու մարմնի լավ կազմվածքով հայտնի մի օտար մարդու, հրավիրել են տուն և խնդրել, որ այդ գիշեր փոխարինի իրենց²:

Ինչպես բոլոր լեռնաբնակներին, այնպես էլ քրդերին յուրահատուկ է եղել արյան վրեժի սովորույթը: Արյան վրիժառության պատճառները սովորաբար եղել են ազգականի սպանությունը, անձնական վիրավորանքը, աղջիկ առևանգելը, հարսի անհավատարմությունը: Նման դեպքերում թշնամացել են ոչ միայն գերդաստանները, այլև ամբողջ ցեղեր:

Քուրդը անձեռնմխելի է համարել իր թշնամուն, եթե նա պատեհ լուր է գտնելով՝ կարողացել է մտնել նրա տունը, մուլայի կամ ցեղապետ իշխանի բնակարանը և թուրը զցել մեջքին կամ՝ գոտիով փաթաթել ձեռքերը: Այս գործողությունը համարվել է լիակատար խոնարհություն և խոստովանություն, թե նա իր կյանքը հանձնում է թշնամու ողորմածությանը: Այդ սրբազան սովորույթ խախտելը հանցանք է համարվել և ամբողջ ցեղը դուրս է եկել խախտողի դեմ³:

Խ.Աբովյանը հիշատակում է, որ քրդերը բաժանված են եղել մի քանի ցեղերի՝ իրենց ցեղապետերով: Ցեղապետի խոսքը միշտ սուրբ է եղել հասարակ մարդու համար: Ցեղապետը չի հանդուրժել, քծնանքը յուրաքանչյուրն իրեն շատ ազատ պետք է պահեր և խորին պատկառանք տածեր դեպի ավագը⁴: Ցեղապետերն իրենց անվանը կցել են թուրքական աղա բառը: Օրինակ՝ Սուլեյման աղա, Ավդալաղա: Ցեղապետերը մեծ տուրք են վերցրել իրենց ժողովրդից՝ բնամթերքով, կամ՝ կանխիկ դրամով: Շահագործման ձևերից է եղել նաև տոների ժամանակ «հարուստ նվերներ ստանալ, որը կոչվել է փեշքեշ»⁵: Ցեղերի մեջ ծագած գժտությունները հարթել են ավագներն ու իշխանները: Ավագի վրանը կամ տունը փոխարինել է դատարանին, որը մատչելի է եղել և՛ մեծերին, և՛ փոքրերին, և՛ ունևոր իշխանին, և՛ չքավորին: Այստեղ խորհրդակցել են հասարակական գործերի մասին, ողջ օրը խոսել են, ծխել, սուրճ խմել: Ավագները նստել են գորգերի վրա. յուրաքանչյուրն իր տեղն է ունեցել, երիտասարդները մնացել են կանգնած: Նույնիսկ գյուղի տանուներտերի կրտսեր որդիները իրավունք չեն ունեցել նստելու ծերերի ներկայությամբ և պետք է սուրճ պատրաստեին ու ծխամորճ մատուցեին: Երբ

¹ Տե՛ս նույնը, հ. 8, էջ 256:

² Նույն տեղում, էջ 386:

³ Տե՛ս նույն տեղում, հ. 8, էջ 388:

⁴ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Ակնարկ..., էջ 348:

⁵ К.Курдов, Х.Абовян как курдовец-этнограф, «Տեղեկագիր» ՀՍՍՀ ԳԱ հասար գիտ. . թիվ 10, Երևան, 1955:

ավագը ցանկացել է դուրս գալ, նրան օգնել են երիտասարդները. մեկը հողաթափերն է հագցրել, մյուսը՝ ձեռքն է բռնել, մյուսի վրա ավագն է հենվել և այլն: Երբ նա նորից ներս է մտել, բոլոր նստածները կանգնել են և նստել են միայն այն ժամանակ, երբ ավագն արդեն նստած էր բարձի վրա¹:

Խ.Աբովյանը ուշադրություն է դարձրել քրդական ընտանեկան և համայնքային հյուրասիրության վրա: Ըստ նրա՝ քրդերի հյուրասիրությունը ամբողջ Արևելքում առասպել էր դարձել: Նրանք հյուրին նայում են որպես աստծո առաքյալի: Քրդական համայնքում հյուրասիրության դասական օրինակ է Իբրահիմ-աղայի տանը հյուրընկալելու արարողությունը, որն էլ, որպես ազգագրական ուշագրավ նյութ, մեջ ենք բերում գրեթե ամբողջությամբ.«Արդեն առաջուց գիտեին, որ ես նրանց պիտի այցելեմ: Հենց որ նրա դռան առաջ երևացի, ինձ ընդառաջ եկավ մի պնդակազմ քուրդ, համարյա ձեռքերի վրա իջեցրեց ինձ ձիուց, և նրան հետևող ծառան առաջնորդեց ինձ գոմի սենյակը: Իմ երևալը այնտեղ ամեն ինչ շարժման մեջ դրեց: Ես այնտեղ գտա բազմաթիվ մարդիկ: Բոլորը ոտքի ելան և վազեցին ինձ ընդառաջ, բացառություն չկազմեց նույնիսկ ինքը՝ Իբրահիմ աղան: Հանձնարարականի սպասող երիտասարդներից մեկը հանեց իմ կոշիկները, երկու հոգի էլ բռնեցին թևերս, այնպես որ ես չգիտեի՝ ինչպես վարվել: Բարի գալուստի մաղթանքները անցնում էին բերնից բերան, բայց այնպես սրտանց, որ հագիվ թե ես որևէ տեղ երբևէ զգացած լինեմ: Վերը, մի անկյունում, որտեղ գտնվում էր տանտիրոջ անձեռնմխելի նստատեղը, փռել էին գորգեր, փափուկ ներքնակներ և նրանց երկու կողմից՝ մեծ բարձեր: Այդտեղ պիտի ես նստեի: Իմ ձախ կողքին նստած էր ինքը՝ սիրալիր տանտերը, իմ դիմաց՝ ահռելի, բարձր հասակով մի ծերուկ: Մի քանիսը շարունակ կանգնած էին ոտքի վրա, իմ հետևն էլ՝ երկու երիտասարդ, ինձ ծխամորճ և այլ հարկավոր բաներ մատակարարելու համար: Սկզբում ես կարծում էի, որ դրանք նրա ծառաներն են, բայց որքան մեծ եղավ իմ զարմանքը, երբ մի քիչ հետո իմացա, որ բոլոր այդ ներկա եղողների մեծ մասը նույն այդ ընտանիքի անդամներն էին»²: Ճոխ հյուրասիրությունը ուղեկցվել է երգ ու երաժշտությամբ: Հյուրընկալման այս սովորույթը գրեթե նույնությամբ նկարագրել է Հովսեփ Օրբելին 1911-1912 թթ. Արևմտյան Հայաստանում, Սոկս պատմական գավառում ազգագրական և բանահավաքչական դիտարկումների ժամանակ: Նա այստեղ հյուրընկալվել էր հայտնի քուրդ գավառապետ մուրթուլա բեկի տանը: Սովորույթի համաձայն Սոկսում ևս հավաքույթների կամ ճաշկերույթների ժամանակ բազմում էին բարձերին՝ ըստ ավագության կարգի, որը հիշեցնում է հին իրանական ու հայկական «Գահնամակի» կարգը³:

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ.8, էջ 383:

² Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Քրդերը, ԵԼԺ, հ.8, էջ 257-258:

³ Տե՛ս *Ռ.Նահապետյան*, Աղձինքահայոց հյուրընկալման ավանդույթը (XIX-XX դդ), Պատմա-բանասիրական հանդես, 2005, 1 (168), էջ 164:

Բացի սրանից, քրդերի, ինչպես և արևմտահայերի մեջ սովորության համաձայն, երբ հասակավոր մարդը վրան կամ տուն էր մտնում, մի ձեռքով բռնում էր միայն ընտանիքի ավագ տղամարդու ձեռքը, իսկ մյուս ձեռքը դնում էր ճակատին: Եթե մտնողը երիտասարդ էր, պարտավոր էր հերթով մոտենալ բոլոր ավագներին և խոնարհաբար համբուրել ձեռքերը, իսկ վերջիններս պետք է համբուրեին երիտասարդի ճակատը և գլուխը, ընդունեին ողջույնով, որն ուներ նույն նշանակությունը, ինչ հայերիս «բարով եկար»-ը:

Ուշագրավ է Խ.Աբովյանի հաղորդումը մահվան և հուղարկավորության որոշ սովորւթյթների մասին: Նա գրում է, որ քրդերի համար ռազմադաշտում մեռնելը ամենապատվավոր մահն է, որն ուղեկցվում է ցնծությամբ ու երգերով, իսկ ամենամեծ խայտառակությունը, որ նրանք ողբում են աղեկտուր լաց ու կոծով, այն է, երբ տղամարդը մեռնում է բնական մահով¹:

Քրդերի հոգևոր մշակույթի տարրերի բնութագրությունը. Առավել հետաքրքիր են Խ.Աբովյանի հետազոտությունները քրդական ժողովրդական ստեղծագործությունների բնագավառում: Վկայություններ կան, որ նա հետաքրքրվել է քրդերի ժողովրդական պոեզիայով և դրվատանքով է խոսում քրդական պոեզիայի մասին: Իր «Քրդեր և եզիդիներ» ուսումնասիրության հավելվածում եվրոպական հանրությանը քրդերի ու եզիդիների պոեզիային ծանոթացնելու համար Աբովյանը ներկայացրել է վերջիններիս պոեզիայի մի փունջ: Գերմանացի ճանապարհորդ և գիտնական Մ. Վագները գրել է, որ Աբովյանը իրեն է ուղարկել եզիդիների և քրդերի երգեր, որոնցից մի քանիսը ինքը օգտագործել է եզիդիների մասին գրած իր հոդվածում: Քրդական երգերով Աբովյանի անձնական տետրակը այժմ պահվում է ՀՀ ԳԱ գրականության և արվեստի թանգարանում:

Խոսելով քրդերի ժողովրդական ստեղծագործությունների մասին՝ Խ.Աբովյանը գրել է. «Քրդերի ժողովրդական պոեզիան ապշեցուցիչ ընթացք է ունեցել և հասել հնարավոր կատարելության: Ամեն մի քուրդ, մինչև իսկ քրդուհի ի բնե հոգով բանաստեղծ է»: Նրանք ընդունակ են հանպատրաստից նոր ոտանավորներ հորինել՝ նայած առիթին²:

Չափազանց հետաքրքիր է ժողովրդական պոեզիայի նշանակության մասին Խ.Աբովյանի տրված բնորոշումը, որպես քրդերի ազգագրության ուսումնասիրման աղբյուրի: Այդ ուսումնասիրությունները Աբովյանին բերել է այն համոզման, որ քրդերը դարերով պահպանել են բերանացի և գրավոր ավանդություններով իրենց ազգային կերպարանքը, նախկին ինքնատիպությունը:

Խ.Աբովյանը գրի է առել նաև քրդական երգեր: Դրանցից առավել շատ են մեներգերը, քան խմբերգերը: Քրդերի մեղեդիները յուրօրինակ են,- գրել է Խ.Աբովյանը,- և

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Եզիդիները, ԵԼԺ, հ.8, էջ 393:

² *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ հ. 8, էջ 349:

միայն իրենց լսողությանը հաճելի¹: Նրանց երգերի հիմքում ընկած է սերը, կարոտը, պատերազմական ընդհարումները և այլն: Այդ երգերը ոչ թե գրի են առնվել, այլ բանավոր փոխացնվել են սերնդից սերունդ: Քրդերը մեծ մասամբ երգել են ազգային երգեր: Քուրդ երգիչը կամ երգչուհին երգելիս ծնոտի տակ է դրել մեկ կամ երկու ձեռքերը, երկու կողմից բռնել են դեմքը, ուղիղ կանգնել են և առանց երաժշտական գործիքների ուղեկցության սկսել են բացականչել՝ լո՛, լո՛ և դրան կցել խոսքեր²: Քրդերը երգել են դաշտում, ջրի գնալիս, անասուններին արածեցնելիս, հարսանյաց խնջույքներին: Քրդերը, մանավանդ քրդուհիները, բանաստեղծական արտակարգ տաղանդի տեր են: «Նրանք շատ պարզ և անպաճույճ երգում են իրենց հովիտները, լեռները, ջրվեժները, աղբյուրները, ծաղիկները, զենքերը, նժույգները, զինվորական քաջագործությունները, իրենց գեղեցկուհիներին, և նրանց հրապույրները,- այն ամենը, ինչ մատչելի է նրանց զգացմունքին և ըմբռնողությանը, զարդարում են համեմատություններով և ճգնում են ավելի ևս կենդանի ներկայացնել այդ բոլորը քաղցրանվագ երգերով...»³: Այնուհետև ցավով արձանագրում է, որ դրանք անհրաժեշտ է գրի առնել, որ մոռացության չմատնվեն. «որքան լավ կլիներ այդ բոլորը հավաքել, բայց հարկավոր է դրա համար լի գրպան և ազատ ժամանակ՝ գյուղից գյուղ անցնելու և հավաքելու համար»⁴:

Ըստ Աբովյանի՝ յուրահատուկ են նաև քրդերի պարերը: Տղամարդիկ և կանայք միասին կամ առանձին բռնում են միմյանց ձեռք, մի շրջան կազմում և որոշ տակտով պարում են՝ սկզբում դանդաղ, հետզհետե կատաղի ուստյուններով և իրար քաշելով⁵:

Երաժշտական գործիքներից, որ քրդերը օգտագործել են հարսանյաց հանդեսների ժամանակ, պետք է նշել զուռնան և թմբուկը⁶: Հովիվները հիմնականում նվագել են թութակ, որը պատրաստել են եղեգից ու փայտե խողովակներից:

Խ.Աբովյանը առաջիններից էր, որ սեփական դիտարկումների հիման վրա ներկայացրել է քրդերի կյանքի, մշակույթի մասին արժեքավոր նյութեր: Դրանով նա այդ ժողովրդին հանում էր գիտական անհայտության ծիրից, դառնալով ազգաբանական, մշակութաբանական հետազոտությունների սկզբնավորողներից մեկը:

¹ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 349:

² Նույն տեղում, էջ 379:

³ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, Քրդեր և եզիդիներ, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 247:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում էջ 256:

⁶ Տե՛ս *Խ.Աբովյան*, ԵԼԺ, հ. 8, էջ 378